

TEFSİR İLMİNİN KAYNAKLARI AÇISINDAN İBN NEDİM'İN EL-FİHRİST ADLI ESERİ

İskender ŞAHİN^(*)

Öz

İslam'ın ilk üç asırlık ilmî birikiminin sonraki kuşaklara kaynak teşkil ettiği muhakkaktır. Söz konusu birikimi düzenli olarak kayda geçiren ve tasnif eden ilk Müslüman müellif İbn Nedim'dir. O, İslam ilim tarihinde mümtaz bir yere sahip olan el-Fihrist adlı kitabında kendi yaşadığı zamana kadar kaleme alınan hemen tüm çalışmaları bizlere sunmaktadır. Bu eserin, tefsir ilminin kaynakları açısından da önemi tartışılmazdır. Zira tefsir ilmiyle alakalı Fihrist'te yaklaşık üç yüz elli eser ismi müellifleriyle birlikte zikredilmektedir. Söz konusu eserlerin pek çoğunun bugün ilim çevrelerinde sadece isimleri bilinmektedir. Onların yazma kütüphanelerindeki mevcudiyetinin tespiti ve tahkiki, tefsir sahasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Nedim, Fihrist, Tefsir, Kaynak, Kur'an.

In Terms of Sources of Interpretation Science Ibn Nedim's Work Named el-Fihrist

Abstract

It is no doubt that the accumulation of academic research of the first three centuries of Islam had sourced the next generations. İbn Nedim is the first muslim author saved and classified the aforementioned accumulation on a regular basis. He is present us in his book named el-Fihrist has an important position in history of Islamic Science, almost all of the studies written until his live era. It is indisputable that this book is very important in terms of sources of interpretation science. Because it is expressed approximately three hundred and fifty related interpretation science works name with authors in Fihrist. Aforementioned many of works is known only with its names not itself in science communities today. Its determination of the presence in the library of manuscripts and its verify will provide important additives to interpretation course.

Keywords: Ibn Nedim, Fihrist, Interpretation, Source, Quran

^{*)} Yrd. Doç. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı
(e-posta: iskender.sahin@ikc.edu.tr)

I. Giriş

Herhangi ilmî bir disiplinde araştırma yapmak istediğimizde müracaat edeceğimiz ilk kaynaklar kitaplardır. Zira telif edilen eserler, o disiplinin oluşumu, gelişimi ve esasları hakkında bizi bilgilendirmektedir. Dolayısıyla bir disipline dair yazılan kitapları tanımak, o disiplinin içeriğine vakıf olmak kadar önem arz etmektedir. Bu sebeple kendi sahasında uzmanlaşmak isteyen bir araştırmacı, işe o sahada telif edilen eserleri araştırmakla başlamalıdır. Bu çerçevede kitapların bilgisini veren eserlerin içeriklerinin çok iyi bilinmesi gerekir.

Günümüze kadar İslam dünyasında kitaplara dair birtakım eserler yazılmıştır. Bunlardan en önemlileri, h. IV. asra kadar olan İslam medeniyetinin ilmi birikimlerini sonraki kuşaklara aktaran İbn Nedim'in "el-Fihrist"i, diğeri de h. X. asra kadar olan eserleri konu alan Kâtip Çelebi'nin "Keşfu'z-Zünûn" adlı çalışmasıdır. İlk dönem eserler, kaynak niteliği taşıdığı için onların bilgisini veren İbn Nedim'in eserinin önemi çok daha büyüktür.

Büyük bir ilim nakilcisi ve "Fihrist"ın müellifi olan İbn Nedim'in biyografisi ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Tam ismi Ebu'l-Ferec Muhammed bin ebî Yakup İshak olan İbn Nedim'in Bağdatlı olduğunu, muhtemelen h. 340'ta doğduğunu, babasının bir varrâk olduğunu, kendisinin de aynı meslekle meşgul olduğunu, Şii mezhebine mensup olduğunu, kitaplara karşı özel merakı olan bir ilim aşığı olduğunu ve h. 380'de vefat ettiğini biliyoruz.¹ Onun hayat hikâyesine ait bilgilerin bu kadar sınırlı olmasının nedenini bilemiyoruz. Bu duruma onun şia olması gibi birçok husus sebep gösterilebilir. Onunla ilgili bilgiler kaleme alınmış olmasına rağmen, o bilgilerin bizlere kadar ulaşmamış olması da muhtemeldir.

İbn Nedim, İslam'ın üç yüz yıllık ilmî literatürünün adeta taramasını yaptığı "Fihrist" adlı eserini bölümler halinde telif etmiştir. Bunlar sırasıyla diller, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Kur'an ile ilgili yazılan kitaplar, Dilciler, Tarihçiler, Şairler, İlahiyatçılar, Fıkıhçılar, Filozoflar, Edebiyat ve Folklor, İnançlar ve Mezhepler, Simyadır. "Fihrist" aynı zamanda Arap düşünce ve kültür tarihinin de eşsiz bir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslâmî disiplinlere ait kaynakların bilgisini ihtiva etmesi nedeniyle söz konusu disiplinlerle meşgul olanların bu esere önem vermeleri gerekir. Bildiğimiz kadarıyla "Fihrist"te, ilgili ilimlere ait hangi eserlerin kaleme alındığına dair söz konusu disiplinlerle uğraşan araştırmacılar tarafından bu zamana kadar sistemli bir çalışma yapılmamıştır ki bu büyük bir noksanlıktır. Benzer noksanlığı daha özeldir tefsir için de pekâlâ söyleyebiliriz. Dolayısıyla "Fihrist"ın söz konusu sahalarda hak ettiği ilgiyi gördüğünü düşünmüyoruz. Nitekim Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin 2014 yılında düzenlediği ulusal çaplı "Tefsir Tarihi Yazımı" konulu bir sempozyumda tefsir tarihi yazımının kendisiyle başladığı İbn Nedim'in ve eserinin dile getirilmemiş olması oldukça düşündürücüdür. Bu durum bizleri, tefsir akademisyenlerinin Fihrist'i yeterince tanımadıkları ve önemine vakıf olmadıkları sonucuna götürmektedir.²

1) İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut, 2010, s. 3-6.

2) *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2015.

Kur'an ve tefsir araştırmaları, büyük ölçüde kitapların bizlere sunduğu malzemelere dayandığı için bu sahada kaleme alınmış eserlere daima ihtiyaç duymaktayız. Bu bakımdan "Fihrist" Kur'an ilimlerine dair telif edilmiş eserlerin ve müelliflerinin bilgisini aktarması yönüyle tefsir ilmi için vazgeçilmez ve zengin muhtevalı bir çalışmadır. İbn Nedim, tefsir sahasına dair üç yüz ellinin üzerinde eser ismi zikretmektedir. Onun zikrettiği bu eserler, hicrî ilk üç asırda kaleme alındığı için tefsire kaynaklık etme niteliği taşımaktadır. Bu çerçevede tefsirin kullandığı hadis, dil, fıkıh, tarih, siyer gibi ilimlere dair ilk elden kaynakları bizlere sunmakla da ayrı bir öneme haizdir. Bu söylediğimiz husus diğer disiplinler için de geçerlidir. Söz konusu kaynakların bir kısmı günümüzde tahkik edilmiş olsa da pek çoğunun sadece isimlerini biliyoruz.

Müellifin kaydettiği bu eserlerin, yazma kütüphanelerinde mevcudiyetinin başlı başına bir araştırma konusu olduğu muhakkaktır. Bu sahada yapılacak çalışmaların tefsir ilmine ciddi katkılarının olacağı kanaatindeyiz. Çünkü ismi verilen eserlerin kütüphanelerdeki mevcudiyetinin bilinmesi, onlara ulaşmayı daha da kolaylaştıracak ve onların, tahkik edilmek suretiyle günümüz tefsir araştırmacılarıyla buluşturulmasının yolunu açacaktır.

Bizi bu çalışmayı yapmaya götüren sebepleri zikrettikten sonra araştırmamızda takip ettiğimiz yöntem hakkında da biraz bilgi vermek istiyoruz. Müellif, konumuzu, eserinin üçüncü bölümünde "Âlimler ve Eserlerinin İsimleri" başlığıyla sunmakta ve bu başlığın, Kur'an ve ona dair yazılmış olan eserlerin isimlerini, yedi kurâ ve diğerlerini ve onların yaptıkları çalışmalarını içerdiğini ifade etmektedir. Bu başlık altında sunulmuş olan bilgiler, düzensiz ve iç içe geçmiş olduğundan, müellifin verdiği bilgileri istifadesi daha kolay olacak şekilde yeniden tasnif etmek istiyoruz. Konumuzu Kur'an İlimlerine dair verdiği bilgiler, Kur'an tefsirleri konusunda verdiği bilgiler ve Tefsir ilimlerine dair verdiği eserler şeklinde üç ana başlık altında ele almayı hedefliyoruz.

Diğer taraftan müellif, tefsir ilmine dair verdiği eser isimlerini sadece yukarıda ifade edilen başlık altında sunmaz. İlgili bazı eserleri, kitabının muhtelif yerlerinde, müelliflerinin isimlerini zikrettikçe dağınık olarak vermektedir. Yaptığımız uzun soluklu bir araştırma neticesinde bu eserleri de tespit etmiş bulunuyoruz. Çalışmamızda, Dr. Yusuf Ali Tavîl'in tahkik ettiği ve Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye'nin Beyrut'ta 2010 yılında neşrettiği üçüncü baskısını esas aldık. Verdiğimiz bu bilgilerden sonra konumuza geçebiliriz.

II. Kur'an İlimlerine Dair Verdiği Bilgiler

İbn Nedim, eserinde Kur'an ilimlerine³ dair önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Kur'an tarihi ve kıraatler konusu ile ilgili müstakil başlıklar açmak suretiyle bizleri aydınlatmaktadır. Öte yandan, diğer Kur'an ilimleri konusunda müstakil bilgiler vermeyen

3) Kur'an İlimleri, Kur'an'ın iç düzeni, isimleri ve onun kitap haline gelişinin tarihi; Kur'an'ın yazılması, okunması, âyetlerin ve surelerin düzenlenmesi, Kur'an'ın toplanarak bir araya getirilmesi, Kur'an'ın dilsel özellikleri gibi konuları ele almıştır. Kur'an'ın okunuş biçimlerini işleyen Arapçanın fonetik kurallarına göre Kur'an'ı güzel bir biçimde okuma bilgisi olan tecvid ve kıraat gibi konular

müellif, o konularda telif edilen eserleri ve müelliflerini zikretmekle yetinmektedir. Şimdi bunlara kısaca değinelim.

A. Kur'an Tarihine Dair Verdiği Bilgiler

1-Kur'an'ın cem'i ve istinsahı: İbn Nedim, Kur'an'ın toplanması faaliyetini, Yemâme savaşında kurrânın çoğunluğunun şehit edilmesinden endişe duyan Hz. Ömer'in teşvikleri ve Zeyd bin Sabit'in yardımları ile Hz Ebubekir'in gerçekleştirdiğini ifade eder ve bu konuda sadece bir rivayet aktarmakla yetinir.⁴

Müellif, Kur'an'ın istinsahı işini de Huzeyfe bin Yeman'ın, Yahudi ve Hıristiyanların kitapları konusunda ihtilafa düştükleri gibi Müslümanların da benzeri bir ihtilafa düşmeleri endişesi ile Hz. Osman'ı bu işe teşvik etmesiyle Hz. Osman'ın gerçekleştirdiğini açıklar.⁵

2- Surelerin Mekkî-Medinîliği ve İniş Tertibi: Eserinde İbn Nedim, ilk inen âyetlerin Alak suresinin başında yer aldığını, Kalem, Müzemmil ve Müddessir surelerinin bu inişi takip ettiğini beyan eder ve daha sonra Mekke'de inen sureleri iniş sırasına göre zikreder. Bu arada Mekke'de indiği halde içerisinde, Medine'de inen ayetleri barındıran sureleri ve Mekke veya Medine'de inişi konusundaki ihtilafı sureleri de belirtmeyi ihmal etmez.⁶

Diğer taraftan İbn Abbas'ın, Mekke'de seksen beş, Medine'de ise yirmi sekiz surenin indiğini söylediğini belirten müellif, nüzul sırasına göre Medine'de inen sureleri aktarır.⁷

3-Bazı Sahabelerin Mushafları ve Sureleri Tertip Sıraları: Yukarıdaki bilgileri verdikten sonra İbn Nedim, isim vererek İbn Mesud'un ve Übey bin Kâb'ın Mushafları konusunda birtakım bilgiler sunar ve onların sureleri tertip sıralarını zikreder:

Abdullah bin Mesud'un Mushafı ve Sureleri Tertibi: Fazl bin Şâzân'dan nakille İbn Mesud'un mushafının tertibinin elimizdeki mushafla paralel olduğunu belirten müellif, sureleri bu tertibe göre zikreder ve söz konusu mushafta yüz on surenin bulunduğunu, İbn Mesud'un, Muavezeteyn ve Fatıha surelerini mushafına yazmadığını ifade eder. Ayrı-

da bu sahada değerlendirilmektedir. Ayrıca bu ilimler, Kur'an'ın vahyedilmesi, âyet âyet indirilmesi, âyetlerin indiği zaman ve mekânın farklılığı ve âyetlerin iniş sıralaması konularına dikkatimizi çeker. Diğer taraftan Kur'an'da gerek Hicaz dilinin dışındaki kelime, gerek yabancı kaynaklı kelimeler; eş anlamlı-eş sesli kelimeler; kapalı ve açık anlamlı kelimeler, edatların anlamları, üslup, kinaye, mecaz ve başka edebî sanatlar Kur'an ilimleri arasında yer almıştır. Sınırları oldukça geniş olan Kur'an ilimlerinin içerisine giren konuların sayısı hakkında bir ittifak yoktur. Mehmet Paçacı ve Diğerleri, *Kur'an ve Hadis İlimleri*, Ankuzem Yay., Ankara, 2009, s. 25.

4) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 39.

5) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 41.

6) Mesela Nas ve Mutaffifin surelerinin Medine'de indiğini söyleyenlerin de olduğunu ifade eder. İbn Nedim, *Fihrist*, s. 40-41.

7) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 41.

ca Muhammed bin İshak'ın, İbn Mesud'a ait olduğu söylenen pek çok Mushaf gördüğünü fakat bunların içeriklerinin birbirleriyle uyuşmadığını da belirten müellif, kendisinin de yaklaşık h. 200'lerde yazılmış olan ve içerisinde de Fatiha suresinin bulunduğu bir nüshayı bizzat gördüğünü ifade etmekte ve İbn Mesud'un mushafı ile ilgili bilgiler konusunda Fazl bin Şâzân'a itimat etmektedir.⁸

Übey bin Kâb'ın Mushafı ve Sureleri Tertibi: Müellif, Übey bin Kâb'ın mushafı ile ilgili bilgileri, yine Fazl bin Şâzân'a dayanarak bizlere nakletmektedir. Fazl bin Şâzân'ın söylediğine göre güvenilir arkadaşlarından biri, Basra'nın Ensar kasabasında, Übey bin Kâb'ın kıraati üzere sureleri tertip edilmiş bir mushafın kendisine gösterildiğini ve gösteren kişinin, o mushafın Übey bin Kâb'a ait olduğunu söylediğini haber vermiştir. Onun bildirdiğine göre söz konusu Mushaf Fatiha ile başlamakta ve Bakara, Al-i İmran, Nisa, Maide şeklinde sürüp gitmekte ve Muavezeteyn sureleriyle bitmekteymiş. Yine bildirdiğine göre Übey bin Kâb'a nispet edilen bu mushafta Kunut dualarının da bulunduğunu görmüş ve surelerin sayısının da yüz on altı olduğunu haber vermiş.

İbn Nedim, verdiği bu malumattan sonra Kur'an'ın sure, ayet, kelime ve harf sayıları hakkında bir takım bilgiler daha aktarmaktadır ki o da, Übey bin Kâb'a göre Kur'an âyetlerinin sayısı altı bin iki yüz on; Atâ bin Yesar'a göre surelerin sayısı, yüz on dört, âyetlerin sayısı, altı bin yüz yetmiş, kelimelerin sayısı, yetmiş yedi bin dört yüz otuz dokuz, harflerin sayısı, üç yüz yirmi üç bin on beş; Asım el-Cahdurî'ye göre surelerin sayısı yüz on üç; Yahya bin Hâris ez-Zemârî'ye göre ayetlerin sayısı, dört bin iki yüz yirmi altı, harflerin sayısı ise üç yüz yirmi bir bin beş yüz otuzdur.⁹

Hz. Ali'nin Mushafı ve Surelerin Tertibi: Müellif, Hz. Peygamberin yaşadığı dönemde Kur'an'ı cem eden sahabelerin isimlerini zikrettikten sonra Hz. Ali'nin mushafı ile ilgili birtakım bilgiler vermektedir. Bununla ilgili Hz. Peygamberin vefatından sonra Hz. Ali'nin evine kapanarak Kur'an'ı cem etmedikçe hırcasını sırtından çıkarmayacağına yemin etmek suretiyle üç gün içerisinde Kur'an'ı cem ettiğini haber veren rivayeti aktarır ve onun meydana getirdiği bu mushafın, ilk defa cem edilen mushaf olma özelliği taşıdığını belirtmektedir. Daha sonra İbn Nedim, söz konusu mushafın Cafer ehlinin elinde olduğunu ve kendisinin, Ebû Ya'lâ Hazma el-Hüseynî'nin yanında Hz. Ali'nin yazısıyla kaleme alınmış ve birkaç yaprağı kopuk olan bir mushaf gördüğünü ifade etmektedir.¹⁰

Mushafların İhtilafları ile İlgili Eserler

İbn Nedim, o dönemde bazı ilim merkezlerinde varlığını sürdüren birtakım Mushaflar ve aralarındaki ihtilaflara dair telif edilen eserleri ve müelliflerinin bilgisini vermektedir.

Kitabu İhtilaf-ı Mesâhif-i Ehli Medine ve Ehli Kûfe ve Ehli Basra-Kisâî¹¹

8) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 41-42.

9) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 42-43.

10) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 44.

11) İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV. Yay., Ankara, 1997, s. 113.

Kitabu İhtilafı'l-Mesâhif-Halef¹²

Kitabu'l-Medâinî fî İhtilâfî'l-Mesâhif ve Cemu'l-Kur'an-el-Medâinî¹³

Kitabu İhtilaf-ı Ehli Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm f'l-Mesâhif-el-Ferrâ¹⁴

Kitabu İhtilafı'l-Mesâhif-Ebû Davud es-Sicistânî¹⁵

Kitabu İhtilaf-ı Mesâhifi'ş-Şam ve'l-Hicâz ve'l-İrak-İbn Amir¹⁶

Kitabu Muhammed b. Abdurrahman el-İsfehânî fî İhtilafı'l-Mesâhif- Muhammed b. Abdurrahman el-İsfehânî¹⁷

4- Kur'an'ın Noktalanması ve Şekli ile İlgili Eserler

Kur'an'ın noktalanması ve şekillendirilmesi ile ilgili bilgi sunmayan müellif, bu konuda yazılan eserleri ve müelliflerini zikretmekle yetinmektedir.

Kitabu Halil b. Ahmed¹⁸

Kitabu Mücahid b. İsa fi'n-Nakt

Kitabu İbni'l-Enbârî fi'n-Nakt ve'ş-Şekl

Kitabu Ebû Hatim fi'n-Nakt ve'ş-Şekl

Kitabu Ebî Hanîfe ed-Dineverî fi'n-Nakt ve'ş-Şekl¹⁹

B- Kıraatler

1- Kıraat-i Seb'a/Yedi Kıraat ve İmamları: Müellif, eserinde yedi kurâyı, ravilerini ve kıraatlerini geniş bir şekilde bizlere sunmaktadır. Ayrıca o, söz konusu kıraat imamlarının isimlerini, kitaplarını ve ravilerini müstakil başlıklar halinde vermektedir. Konumuzun sınırlarını aşacağı için bunlardan sadece kıraat imamlarının isimlerini vermekle yetineceğiz ki onlar da sırasıyla; Ebû Amr, Nâfi bin Abdurrahman, İbn Kesir, Asım bin Behdele, Abdullah bin Amir, Hamza bin Hubeyb, Kisâ en-Nahvî'dir.²⁰ İbn Nedim, Kisâ

12) Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 113.

13) Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 113.

14) Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 113.

15) Söz konusu kitap 1936-1937'de Leiden'de Arthur Jeffery tarafından "Kitabu'l-Mesahif" başlığıyla neşredilmiştir. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 43.

16) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 25; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 113.

17) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 56; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 113.

18) Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünun*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, C. II., s. 1467.

19) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 55. Maalesef, h. V. Asra kadar Kur'an-ı Kerim'in nokta ve harekelenmesine dair yazılan eserlerin hiç birisi günümüze kadar ulaşmamıştır. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 94.

20) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 44-47.

ile ilgili “Âlimlerin, Kisâ’înin kıraati konusunda telif ettiği kitaplar” şeklinde özel bir başlık altında ilgili eserleri de zikretmiştir.²¹

2- Şâzz Kıraatler ve İmamları: İbn Nedim eserinde şâz kıraat imamlarının isimlerini vermeyi ihmal etmez. Söz konusu isimleri, mensup oldukları ekollere göre “Ehli Medîne”, “Ehli Mekke”, “Ehli Basra”, “Ehli Kûfe”, “Ehli Şam”, “Ehli Yemen” ve “Ehli Bağdat” şeklinde başlıklar altında sunmakta ve onlarla ilgili birtakım bilgiler aktarmaktadır.²² Bununla birlikte o, İbn Mücahid, İbn Şenbûz gibi bazı şâz kıraat imamlarını ve eserlerini de tanıtmaktadır.²³

3- Kıraat ile İlgili Eserler: İbn Nedim’in, eserinde kıraatlere dair oldukça fazla malumat verdiğini görmekteyiz. O, bu sahada yazılan eserleri müellifleriyle birlikte vermektedir.

Kitabu’l-Kıraat-Halef b. Hişam el-Bezzâr

Kitabu’l-Kıraat-İbn Su’dân

Kitabu’l-Kıraat-İbn Ubeyd Kasım²⁴

Kitabu’l-Kıraat-İbn Hâtim es-Sicistânî²⁵

Kitabu’l-Kıraat-Sa’leb²⁶

Kitabu Garâibi’l-Kıraat-Sa’leb

Kitabu’l-Kıraat-İbn Kuteybe

Kitabu’l-Kıraati’l-Kebîr-İbn Mücahid²⁷

Kitabu’l-Kıraati’s-Sağîr-İbn Mücahid

Kitabu’l-Kıraat-Hişam b. Beşîr

Kitabu’l-Kıraat-İbnu’t-Tayyib b. Eşnâs

Kitabu’l-Kıraat-Ali b. Amr ed-Darekutnî

Kitabu’l-Kıraat-Yahya b. Adem

Kitabu’l-Kıraat-Vakıdî

Kitabu’l-Kıraat-Nasr b. Ali

Kitabu’l-Kıraat-İbn Kâmil

21) İbn Nedim, *Fihrist*, s.47.

22) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 47-49.

23) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 49-52.

24) Mehmet Soysaldı, *Kur’ân’ı Anlama Metodolijisi*, Fecr Yay., Ankara, 2001, s. 229.

25) Katip Çelebi, *Keşfu’z-Zünun*, C. II., s. 1449.

26) Katip Çelebi, *Keşfu’z-Zünun*, C. II., s. 1449.

27) Katip Çelebi, *Keşfu’z-Zünun*, C. II., s. 1449.

Kitabu'l-Kıraat-Fazl b. Şâzân
Kitabu'l-Kıraat-Ebû Tâhir
Kitabu'l-Kıraat-Ebû Amr b. Alâ
Kitabu'l-Kıraat-Harun b. Hâm el-Kûfî
Kitabu'l-Kıraat-Abbas b. Fadl²⁸
Kitabu'l-İhticâcî'l-Kurrâ-İbn Deresteveyh²⁹

C- Garîbi'l-Kur'an Eserleri

Müellif, Garîbi'l-Kur'an³⁰ türü çalışmalarından şu eserleri yazarlarıyla birlikte zikretmektedir:

Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Ebû Ubeyde³¹
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Müerric Sedûsî³²
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-İbn Kuteybe³³
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Ebû Abdurrahman
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Muhammed b. Selam
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Cafer b. Rüstem
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Ebû Abdulkasım
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Muhammed b. Aziz
Kitabu Garîbi'l-Mesâhif-Ebubekir b. Varak
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Ebu'l-Hasen
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Muhammed b. Dinar
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Ebû Zeyd Belhî³⁴
Kitabu Garîbi'l-Kur'an-İbn Dureyd³⁵

28) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1449.

29) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 55.

30) Garîbi'l-Kur'an, Kur'an'da yer alan, fakat kullanımı yaygın olmayıp anlamını ancak belli bir kültür ve birikime sahip olanların bilebildiği ya da sözlük yardımı olmaksızın manası bilinmeyen kelimeleri ele alan ilim olarak tanımlanmaktadır. Bu ilim, Kur'an ilimleri arasında eser verilen en eski dallardan birisidir ve kökü sahabe dönemine kadar uzanmaktadır. Mustafa Özel, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2006.s. 62.

31) Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 157.

32) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1207.

33) Eser, Ahmet Sakar tarafından tahkik edilmiş ve 1978'de Daru'l-Kütib'l-İlmiye yayınevince Beyrut'ta neşredilmiştir.

34) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 54-55.

35) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 97; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1208.

Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Nefteveyh³⁶

Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Abdullah b. Ebî Muhammed³⁷

Kitabu Garîbi'l-Kur'an-Abdullah bin Selam ed-Dîneverî³⁸

D- Lugâtu'l-Kur'an Eserleri

İbn Nedim, sayıları çok olmamakla birlikte kendi zamanına kadar telif edilen Lugâtu'l-Kur'an³⁹ türü eserleri ve müelliflerini sunmaktadır.

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-Ferrâ

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-Ebû Zeyd

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-Esmâî

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-Heysem b. Adıyy

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-Muhammed b. Yahya

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-İbn Dureyd⁴⁰

Kitabu Lugâti'l-Kur'an-Hişâm el-Kelbî⁴¹

E- Kur'an'da geçen "lam"larla İlgili Eserler

Bu tür eserler, konusu itibariyle sadece "lam" harfinin kullanım alanlarını ele alıp incelemektedir. İbn Nedim bu sahada sadece şu eserleri zikretmektedir:

Kitabu'l-Lâmât-Davud b. Ebî Tîbe

Kitabu'l-Lâmât-Muhammed b. Saîd

Kitabu'l-Lâmât-İbnu'l-Enbârî⁴²

Kitabu'l-Lâmât-Ahfeş.⁴³

F- Kur'an'daki Vakıf ve İbtida ile İlgili Eserler

Daha çok kıraat ve tecvitin konusu olan vakıf ve ibtida, Kur'an okurken kelimelerin üzerinde nasıl durulacağı ve durduktan sonra okumaya nasıl devam edileceği ile ilgili

36) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 131.

37) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 80.

38) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 140.

39) Kur'an'da yer alan kelimelerin Arap lehçelerinde hangi anlamlara geldiğini konu edinen ilim dalına Lugatu'l-Kur'an ilmi denir. Diğer taraftan söz konusu ilim, Kur'an'da Arapça olmayan kelimeleri de ele almaktadır. İsmail bin Amr el-Mukrî, *Kitabu'l-Lugâti'l-Kur'an*, Thk.: Salahaddin Müncid, Kahire, 1365, s. 1-9.

40) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 55.

41) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 154.

42) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1453.

43) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 56.

usûl ve esasları ortaya koyan ilimdir.⁴⁴ İbn Nedim bu sahada kaleme alınan şu eserlerin isimlerini vermektedir:

- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Hamza⁴⁵
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Ferrâ
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Halef⁴⁶
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-İbn Su'dân⁴⁷
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Dırar b. Surd
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Ebû Amr ed-Dûrî
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Hişam b. Abdullah
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Ebû Abdurrahman
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-İbnu'l-Enbârî⁴⁸
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-İbn Keysân⁴⁹
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-el-Ca'dî
- Kitabu'l-Vakf ve'l-İbtida-Ebû Eyyüb.⁵⁰

G- Kur'an'daki Tam Duraklar ile İlgili Eserler

Tam vakıf, kendisinden sonrası ile lafız ve mana olarak ilgisi olmayan bir kelime üzerinde yapılan vakfa denir. Bu konu ile ilgili İbn Nedim şu eserlerin listesini sunmaktadır:

- Kitabu Ahmed b. İsa el-Lü'lûf
- Kitabu'l-Ahfeş Saîd
- Kitabu Nasîr
- Kitabu Yakub el-Hadramî
- Kitabu Nâfi b. Abdurrahman
- Kitabu Rûh b. Abdülmümin⁵¹

44) Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, Dergah yay., İstanbul, 1982, s. 279-280.

45) Çetin, *Kur'ân İlimleri*, s.281.

46) Çetin, *Kur'ân İlimleri*, s.281.

47) Eser, Ebu Beşir Muhammed Halil ez-Zerruk tarafından tahkik edilmiş ve 2002'de Dubai'de tek cilt halinde neşredilmiştir.

48) Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, C. II., s. 1470; Çetin, *Kur'ân İlimleri*, s.281.

49) Çetin, *Kur'ân İlimleri*, s.281.

50) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 56.

51) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 56.

H- Kur'an'da Lafızlarında ve Manalarında İttifak Edilen Kavramlar ile İlgili Eserler

Bu tür eserler, Kur'an'ın hem okunuşunda hem tefsirinde İslam âlimlerinin ittifak ettikleri kelimeleri konu edinmektedir. Müellif, bu sahada sadece iki tane eser ismi zikretmektedir.

Kitabu Ebi'l-Abbas el-Müberred

Kitabu Ebî Ömer ed-Dûrî⁵²

I- Kur'an'ın Müteşabihleri ile İlgili Eserler

İbn Nedim müteşabihu'l-Kur'an'a⁵³ dair yazılmış olan şu eserleri zikretmektedir:

Kitabu Mahbûb bin Hasan

Kitabu Halef bin Hişam

Kitabu Kuteî⁵⁴

Kitabu Nafi

Kitabu Hamza

Kitabu Ali bin el-Kasım er-Reşîdî

Kitabu Cafer bin Harb el-Mutezilî

Kitabu Mukatil bin Süleyman⁵⁵

Kitabu Ebî Ali el-Cübbâî

Kitabu Ebi'l-Hüzeyl el-Allâf⁵⁶

Kitabu Te'vîli'l-Kur'an-Dırar bin Amr⁵⁷

Kitabu Te'vîli Müteşâbihi'l-Kur'an-Bişr bin Mu'temer⁵⁸

Kitabu'l-Ayât ve'l-Müteşâbihât-Mukatil bin Süleyman⁵⁹

52) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 56.

53) Değişik şekillerde tanımlanan müteşabih, genel hatlarıyla, anlamı kesin olarak bilinmeyen veya birden çok anlamı olup bunlardan birini tercihte zorluk yaşanan ayetler olarak tarif edilmektedir. Söz konusu ayetleri ele alıp inceleyen ilme de müteşâbihu'l-Kur'an ilmi denilmektedir. Subhi Salih, *Me-bâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dersîadet, İstanbul, trs., s.282.

54) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 42.

55) Eserin sadece isminden haberdarız. Varlığı ile ilgili henüz bir bilgiye sahip değiliz.

56) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57.

57) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 299.

58) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 287.

59) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 312.

İ- Mushafın Hecâ Harfleri Üzerine Yazılmış Eserler

Müslüman ilim adamları Kur'an'da geçen harfler üzerine eserler telif etmişlerdir. Bu çerçevede "Hurûfu Mukatta"yı anlama çabaları, söz konusu eserlerin ortaya çıkmasının en önemli nedeni olarak görülebilir. Bu çerçevede İbn Nedim, ilk üç asırda söz konusu harfler üzerine kaleme alınan şu üç eser ismini zikretmektedir:

Kitabu Yahya bin el-Hâris

Kitabu İbn Şebîb

Kitabu Ahmed b. Ahmed b. İbrahim el-Varrâk⁶⁰

J- Kur'an'ın Maktûu ve Mevsûlü ile İlgili Yazılan Eserler

Kur'an'ın Maktuu ve Mevsulü, Kur'an'da yer alan edatları konu edinmektedir. İbn Nedim, bu konuda sadece şu üç eserin ismini vermektedir:

Kitabu'l-Kisâî

Kitabu Hamza bin Habîb⁶¹

Kitabu Abdillâh bin Amir⁶²

K- Kur'an'ın Cüzleri ile İlgili Yazılan Eserler

Müellifler, Kur'an'ın cüzlere bölünmesi ve bu bölümlerin başlangıç ve bitiş yerleri konusunda eserler vermişlerdir. İbn Nedim bu konuda yazılan şu altı eseri zikretmektedir:

Kitabu Ebî Amr ed-Dûrî

Kitabu Hamid bin Kîys el-Hilâlî

Kitabu Esâbiu'l-Kur'an-Hamza

Kitabu'l-Kisâî

Kitabu Süleyman bin İsa

Kitabu Eczâi Selâsîne-Ebûbekir bin Ayyâş⁶³

L- Kur'an'ın Faziletleri ile İlgili Yazılan Eserler

Kur'an'ın tümünün veya birtakım sure ve ayetlerinin okunması, okuyanların göreceği karşılık ve sevaplarla ilgili haber ve rivayetlerin bulunduğu eserlere ve bununla ilgili bilgileri ele alan ilme "Fedailu'l-Kur'an" denir.⁶⁴ İslamî eserlerde bu konuda pek çok

60) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57.

61) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 32.

62) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57. Sezgin, eseri "Kitabu'l-Maktu ve'l-Mevsul" şeklinde zikretmiştir. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 22.

63) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57.

64) Özel, *Sözlük*, s. 58.

malumat vardır. Ulema bu sahada müstakil eserler telif etmişlerdir. Müellif İbn Nedim, kendisine kadar ulaşan Kur'an'ın faziletlerine dair yazılan şu eserleri nakletmektedir:

- Kitabu Ebî Ubeyd Kasım bin Selam⁶⁵
- Kitabu Muhammed b. Osman b Ebî Şeybe
- Kitabu Ahmed bin el-Ma'zel
- Kitabu Hişam bin Ammar ed-Dûrî
- Kitabu Ebî Şebîl(Halef b. Hişam el-Bezzâr)
- Kitabu Ubey bin Ka'b el-Ensârî
- Kitabu'l-Haddâd
- Kitabu Ömer bin Heysem el-Kûfî
- Kitabu Ali bin Hasan bin Fadâl(Şia)
- Kitabu Ebi'n-Nasr el-Ayyâşî⁶⁶ (şia)
- Kitab fî Nevâdiri'l-Kur'an-Ali b. İbrahim b. Hâşim eş-Şii⁶⁷
- Kitabu Fedâili'l-Kur'an-İbn Ebî Davud es-Sicistânî⁶⁸
- Kitabu Fedâili'l-Kur'an-el-Bergî⁶⁹
- Kitabu'l-Maalî fî Fadâili'l-Kur'an-el-Merzubânî⁷⁰

M- Kur'an Ayetlerinin Sayısı ile İlgili Yazılan Eserler

Ayetlerin sayısı ile ilgili İslam ulemâsı arasında üzerinde ittifak edilen bir rakam söz konusu değildir. Bunun en önemli sebebi, durakların konumuyla ilişkilidir. Dolayısıyla bu konuda pek çok eser kaleme alınmıştır. İbn Nedim, bu başlık altında Medine, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam ulemâsının konu ile ilgili telif ettikleri eserleri zikretmektedir.

1- Medine âlimlerinin yazdığı eserler

- Kitabu Adedi'l-Medînî'l-Evvel-Nâfi'
- Kitabu'l-Aded-Abesî
- Kitabu Adedi's-Sânî-Nâfi'
- Kitabu İbn Ayyâş fî Adedi'l-Medînî'l-Evvel

65) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 52. Eser, Muhsin Harabe, Mervan Atiyye ve Vefa Takyuddin tarafından tahkik edilmiş ve Daru İbn Kesir Yayınevi tarafından 1995'te Şam'da basılmıştır.

66) Kitabın Hint kütüphanesinde bulunduğu ifade edilmektedir. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 99.

67) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57-58.

68) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 383.

69) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 369.

70) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 215.

Kitabu İsmail b. Ebî Kesîr fi'l-Medîni'l-Ehîr
Kitabu Nâfi' fî Avâşiri'l-Kur'an⁷¹

2- Mekke âlimlerinin yazdığı eserler

Kitabu'l-Aded-Atâ bin Yesâr
Kitabu'l-Aded-Huzâî
Kitabu Hurûfi'l-Kur'an-Halef bin Bezzâr⁷²

3- Kûfe âlimlerinin yazdığı eserler

Kitabu'l-Aded-Hamza ez-Zeyyâd
Kitabu'l-Aded-Halef
Kitabu'l-Aded-Muhammed bin İsa
Kitabu'l-Aded-Kisâî⁷³

4- Basra âlimlerinin yazdığı eserler

Kitabu'l-Aded-Ebu'l-Muâfi
Kitabu'l-Aded-Asım el-Cehderî
Kitabu'l-Hasan bin Ebî'l-Hasan fi'l-Aded⁷⁴

5- Şam âlimlerinin yazdığı eserler

Kitabu Yahya bin Haris ez-Zemârî
Kitabu Halid bin Ma'den
Kitabu Veki' fî İhtilâfi'l-Aded alâ Mezhebi Ehli'ş-Şam ve Gayrih⁷⁵

N- Nâsîh ve Mensuh Ayetlerle İlgili Yazılan Eserler

Tefsir usûlünde karışık meselelerden biri olan ve kısaca bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nass ile kaldırmak şeklinde tarif edilen nesh,⁷⁶ İslam'ın ilk devirlerinden beri ilim adamlarınca tartışılmıştır. Ulemânın ekserisi Nesh'i kabul etmekle birlikte, bazıları reddetmişler ve görüşlerini ortaya koymak maksadıyla pek çok eser yazmışlardır. Müellif İbn Nedim, bu konuda yaşadığı döneme kadar kaleme alınan şu eserleri ve yazarlarını zikretmektedir:

71) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58.

72) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58.

73) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58.

74) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58.

75) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58.

76) Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 122.

- Kitabu Haccâc el-A'ver⁷⁷
Kitabu Ebî Abdulkasım bin Selâm⁷⁸
Kitabu İbn Ebî Davud es-Sicistânî⁷⁹
Kitabu Mukâtil bin Süleyman
Kitabu Cafer bin Mübeşşir
Kitabu İsmail et-Tirmîzî
Kitabu Ebî Müslim el-Kecî
Kitabu İsmail bin Ebi Ziyâd
Kitabu Ebi'l-Kasım el-Cellâh ez-Zahid
Kitabu ibn Kelbî
Kitabu Hişam bin Ali bin Hişam
Kitabu Ahmed bin Hanbel
Kitabu Zübeyr bin Ahmed
Kitabu Abdurrahman bin Zeyd
Kitabu Ebî İshak İbrahim el-Müeddeb
Kitabu İbrahim el-Harabî
Kitabu Ebî Saîd en-Nahvî
Kitabu'l-Haris bin Abdurrahman
Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-el-Ca'd⁸⁰
Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-Cafer b. Bişr⁸¹
Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-Ebû Ubeyd⁸²
Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-Ahmed b. Hanbel⁸³
Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-Serîc bin Yûnus⁸⁴
Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-Abdurrahman bin Zeyd bin Eslem⁸⁵

77) Soysaldı, *Kur'ân'ı Anlama Metodolojisi*, s. 266.

78) Eser, Muhammed bin Salih tarafından tahkik edilmiş ve Riya'da Mektebetü'r-Rüşd yayınevinde 1997'de neşredilmiştir.

79) Çetin, *Kur'ân İlimleri*, s. 263.

80) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58-59.

81) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 291.

82) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 113.

83) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 479.

84) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 381.

85) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 374;

Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh-Abdolvahhab bin Ata⁸⁶

Kitabu'n-Nasih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'an-Ebubekir el-Berdâ⁸⁷

O- Kur'an'da Geçen “he” Zamirleri ve Aidiyetleri ile İlgili Yazılan Eserler

İbn Nedim, Kur'an'daki “he” zamirleri ile ilgili “Fihrist” değişik yerlerinde sadece şu üç eseri ve müellifini zikretmektedir:

Kitabu Ebî Ömer ed-Dûrî⁸⁸

Kitabu'l-Heât fi Kitabillâh-Ebubekir el-Enbârî⁸⁹

Kitabu'l-Heâtî'l-Müknâ bihâ fi'l-Kur'an-el-Kisâî⁹⁰

Ö- Kur'an'ın Nüzûlü ile İlgili Yazılan Eserler

Müellif bu başlık altında surelerin dizilişini ve bu konu ile ilgili rivayetleri aktaran şu iki eseri nakletmektedir:

Kitabu'l-Hasan bin Ebu'l-Hasan

Kitabu İkrime (İbn Abbas'tan)⁹¹

P- Ahkâmu'l-Kur'an'a Dair Yazılan Eserler

Kur'an'da hüküm bildiren ayetleri inceleyen ilme Ahkamu'l-Kur'an ilmi denilmektedir. İbn Nedim, İslam âleminde ilk üç asırda bu sahada kaleme alınan şu eserleri ve müelliflerini haber vermektedir:

Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-İsmail bin İshak⁹²

Kitabu Ahkâmi'l-Kur'ani alâ Mezhebi Mâlik

Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Ahmed bin el-Muazzil

Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an(Irak Ulemasının Mezhebine Göre)-Ebubekir er-Râzî

Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Ebû Abdullah Muhammed bin İdris eş-Şâfiî⁹³

Kitabu Mücerredi Ahkâmi'l-Kur'an-Yahyâ bin Adem

Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an- el-Kelbî(İbn abbas'tan rivayetle)

86) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 377;

87) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 390.

88) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 59.

89) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 120; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1471.

90) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 104.

91) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 59.

92) Eser, Amir Hasan Sabri tarafından tahkik edilmiş ve Daru İbn Hazm yayınevince Beyrut'ta 2005'te neşredilmiştir.

93) Eser, Şafiî'nin ölümünden iki yüz yıl sonra Beyhaki tarafından derlenmiş ve 1952'de Kahire'de neşredilmiştir.

- Kitabu İcâbu't-Temessük bi Ahkâmi'l-Kur'an- Yehyâ bin Eksem
Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Ebî Sevr İbrahim bin Hâlid
Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Davud bin Ali
Kitabu'l. İzâh an Ahkâmi'l-Kur'an-Müellifi meçhul.⁹⁴
Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Cebir bin Gâlib⁹⁵
Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Hafs ed-Darîr⁹⁶
Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-et-Tahâvî⁹⁷
Kitabu Ahkâmi'l-Kur'an-Ali bin Musa el-Kumî⁹⁸

R- Nazmu'l-Kur'an'a Dair Yazılan Eserler

Kur'an'ın kelime, ayet ve sure olarak dizilişini ve birbirleriyle olan ilişkisini ele alıp inceleyen ilme Nazmu'l-Kur'an denir. Müellif bu sahaya ilişkin müellifleriyle birlikte şu eserleri zikretmektedir:

- Kitabu Nazmi'l-Kur'an-Câhız⁹⁹
Kitabu Nazmi'l-Kur'an-İbnu'l-İhşîd
Kitabu î'câzi'l-Kr'an fî Nazmihî ve Te'lîfih-Muhammed bin Zeyd el-Vâsîtî¹⁰⁰
Kitabu Nazmi'l-Kur'an-Ebû Ali Hasan bin Ali bin Nasr¹⁰¹
Kitabu Nazmi'l-Kur'an-İbn Ebî Davud es-Sicistânî¹⁰²
Kitabu Nazmi'l-Kur'an-Ebû Zeyd el-Belhî¹⁰³

94) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 59.

95) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 389.

96) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 381.

97) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 350. Eser, Sadettin Ünal tarafından tahkik edilmiş ve TDV'nca 1995'te İstanbul'da neşredilmiştir.

98) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 350.

99) Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, C. II., s. 1964. Eser günümüze kadar ulaşamamıştır. Şensoy, Sedat, "Nazmi'l-Kur'an" mad., DİA., C. XXXII., s. 465; Soysaldı, *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi*, s. 292.

100) Çetin, *Kur'an İlimleri*, s. 248; Soysaldı, *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi*, s. 266.

101) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 59-60.

102) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 383; Çetin, *Kur'an İlimleri*, s. 248.

103) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 223.

104) H. ikinci asrın sonlarından itibaren ortaya çıkan ve üçüncü asrın başlarında İslam âleminde geniş bir fikir mücadelesine yol açan, pek çok âlimin baskı görmesine hatta öldürülmesine yol açan Halku'l-Kur'an, Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı şeklindeki tartışmaları konu edinmektedir. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 190.

S- Halku'l-Kur'an'a Dair Yazılan Eserler

Halku'l-Kur'an mevzuu, ilim geleneği içerisinde ilk dönemlerden itibaren Kalam'ın konuları arasında yer almıştır.¹⁰⁴ İbn Nedim'in yaşadığı çağda da oldukça hararetle bir şekilde tartışılan konu ile ilgili Fihrist'te şu altı kitap ve müellifleri zikredilmektedir:

Kitabu'l-Mahlûk-Ebû Ali el-Cübbâî

Kitabu Halki'l-Kur'an-Ebubekir el-A'sam

Kitabu Halki'l-Kur'an-el-Fevtî¹⁰⁵

Kitabu'r-Red alâ Men Enkera Halka'l-Kur'an-Ebû Cafer el-İşkâfî¹⁰⁶

Kitabu Halki'l-Kur'an-İbnu'r-Rundî¹⁰⁷

Kitabu Halki'l-Kur'an-İsa el-Murdâr¹⁰⁸

Ş- Mecâzu'l-Kur'an'a Dair Yazılan Eserler

Kur'an-ı Kerim'deki mecazî kavramları ele alan Kur'an ilmine ve bu sahada yazılan eserlere Mecâzu'l-Kur'an adı verilmektedir.¹⁰⁹ İbn Nedim bu sahaya ilişkin şu iki eseri ve müelliflerini beyan etmektedir:

Kitabu Mecâzi'l-Kur'an-Ebû Ubeyde¹¹⁰

Kitabu'r-Red alâ men nefâ el-Mecâz mine'l-Kur'an-Hasan bin Cafer¹¹¹

T- İ'râbu'l-Kur'an'a Dair yazılan Eserler

Müellif, Fihrist'te, i'râbu'l-Kur'an¹¹² sahasında telif edilen şu beş eser ve müelliflerinin isimleri zikredilmektedir:

Kitabu İ'râbi Selesîne Sureten mine'l-Kur'an-İbn Hâleveyh¹¹³

105) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 299.

106) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 297.

107) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 60.

108) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 289.

109) Özel, *Sözlük*, s. 105.

110) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 84. Eser, Fuat Sezgin tarafından tahkik edilmiş ve Mektebetü'l-Hanci yayınevince h. 1381'de Kahire'de neşredilmiştir.

111) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 54.

112) İ'râbu'l-Kur'an, bir anlamıyla harflerin güzel okunması, okunmasının âdâb ve erkâna göre yapılması, diğer anlamıyla Kur'an lafızlarının anlamlarının bilinmesidir. Bu da Kur'an'daki kelimelerin cümle içindeki yerlerinin belirlenmesi ve anlamın ona göre verilmesi demektir. Çünkü anlam i'râba bağlıdır. İslam âlimleri, Kur'an'ın yanlış ve eksik anlaşılmasının önüne geçmek için ilk dönemden itibaren i'râbu'l-Kur'an türü eserler kaleme almaya başlamışlardır. Özel, *Sözlük*, s. 82-83.

113) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 54; Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zünun*, C. I., s. 123. Eser, Abdurrahim Mahmud tarafından 1941'de Kahire'de neşredilmiştir.

- Kitabu İ'râbi'l-Kur'an-Kutrub¹¹⁴
Kitabu İ'râbi'l-Kur'an-Ebû Ubeyde¹¹⁵
Kitabu İ'râbi'l-Kur'an-el-Müberred¹¹⁶
Kitabu İ'râbi'l-Kur'an-İbn Kuteybe ed-Dineverî¹¹⁷

U- Vücûh ve Nezâir'e Dair Yazılan Eserler

Müellif, Vücûh ve Nezâir ilmine¹¹⁸ dair şu iki eseri yazarlarıyla birlikte ifade etmektedir:

- Kitabu'l-Vücûh fi'l-Kur'an-Hasan bin Vâkîd¹¹⁹
Kitabu'l-Vücûh ve'n-Nezâir-Mukatil bin Süleyman¹²⁰

II- Kur'an Tefsiri Konusunda Telif Edilmiş Eserler

A- Tefsir Kitapları

İbn Nedim, bu konuda müstakil bir başlık açmak suretiyle kendisine bilgisi veya bizzat kendisi ulaşan tefsir eserlerini ve müelliflerini zikretmektedir. O, zaman zaman bu eserlerin yazılışına veya ravilerine dair birtakım kısa kısa bilgiler de vermeyi ihmal etmez. Müellifin ismini verdiği tefsirler ve yazarları şunlardır:

- Kitabu'l-Bâkır-Muhammed bin Ali
Kitabu İbn Abbas-İbn Abbas¹²¹
Kitabu't-Tefsir-İbn Sa'leb
Kitabu't-Tefsir-Ebû Hamza
Kitabu't-Tefsir-Muhammed bin Ali el-Cinnî
Kitabu't-Tefsir-Zeyd bin Eslem

-
- 114) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 83. Kaynakların ittifak ettiği ve adı İ'rabu'l-Kur'ân olan ilk kitap Kutrub'un söz konusu bu eseridir. Eserin içeriği belli değildir. Muhtemelen günümüze ulaşmamıştır. Birişik, Abdulhamit, "İ'rabu'l-Kur'ân" mad., DİA., C. XXII., s. 377.
- 115) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 85.
- 116) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 93; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zümun*, C. I., s. 123. Eser, günümüze ulaşmamıştır. Birişik, "İ'rabu'l-Kur'ân" mad., DİA., C. XXII., s. 377.
- 117) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 124. Birişik, "İ'rabu'l-Kur'ân" DİA., C. XXII., s. 377.
- 118) Tefsir ilminde bir kelimenin Kur'an'da birden çok anlamda kullanılmasına vücûh, birden çok kelimenin aynı anlama gelecek şekilde kullanılmasına da nezâir denilmektedir. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 184.
- 119) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 377.
- 120) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 312. Söz konusu eser, Mukatil'in talebesi Ebi Nasr tarafından nakledilmiş, günümüze kadar ulaşmış ve pek çok defa neşredilmiştir. Eserin orijinal adı "Vücuhu Harfî'l-Kur'ân-ı Kerim"dir. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 86.
- 121) İbn Abbas'ın tefsiri, bizlere Ali bin Ebî Talha, Kelbî ve Taberî gibi birtakım müfessirlerin eserlerinde zikrettikleri rivayetler yoluyla ulaşmıştır. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 66-67.

- Kitabu't-Tefsir-Malik bin Enes
 Kitabu't-Tefsir-Süddî¹²²
 Kitabu't-Tefsir-İsmail bin ebî Ziyad
 Kitabu't-Tefsir-Davud bin ebî Hind
 Kitabu't-Tefsir-Ebû Ravk
 Kitabu't-Tefsir-Seyyid bin Davud
 Kitabu't-Tefsir-Süfyan bin Üyeyne¹²³
 Kitabu't-Tefsir-Nehşel (Dahhak'tan)
 Kitabu't-Tefsir-İkrime(İbn Abbas'tan)¹²⁴
 Kitabu't-Tefsir-Hasan bin ebi'l-Hasan
 Kitabu't-Tefsir-Ebubekir el-Esamm¹²⁵
 Kitabu't-Tefsir-Yahya bin Mühelleb
 Kitabu Şeybân bin Abdurrahman en-Nahvî
 Kitabu Said bin Bişr(Katade'den)
 Kitabu't-Tefsir-el-Kelbî Muhammed bin Saib¹²⁶
 Kitabu't-Tefsir-Mukâtil bin Süleyman¹²⁷
 Kitabu't-Tefsir-Yakub ed-Devrakî
 Kitabu't-Tefsir-Hasan bin Vâkîd
 Kitabu't-Tefsir-Mukâtil bin Hayân¹²⁸
 Kitabu't-Tefsir-Said bin Cübeyr¹²⁹
 Kitabu't-Tefsir-Veki' bin Cerrâh
 Kitabu't-Tefsir-Ebû Reça Muhammed
 Kitabu't-Tefsir-Yusuf el-Kattân
 Kitabu't-Tefsir-Muhammed bin Ebîbekr
 Kitabu't-Tefsir-Ebubekir bin ebî Şeybe¹³⁰

122) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 78.

123) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 439.

124) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 454.

125) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 443.

126) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 81.

127) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 439. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 85. Eser günümüzde çeşitli yayınevleri tarafından neşredilmiştir. Thk., Abdullah Mahmut Şehhate, Daru İhyai't-Turas, Beyrut, 1423.

128) Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, I., s. 84.

129) Müellife ait tefsir çeşitli eserlerdeki rivayetlerle sınırlıdır. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 69-70.

130) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 436.

- Kitabu't-Tefsir-Hüseyim bin Beşir
Kitabu't-Tefsir-Ebû Nuaym el-Fadl
Kitabu't-Tefsir-Ebû Said el-Eşç¹³¹
Kitabu't-Tefsir-Hişam el-Kelbî
Kitabu't-Tefsir-Ebû Cafer et-Taberî¹³²
Kitabu't-Tefsir-İbn ebî Davud es-Sicistânî
Kitabu't-Tefsir-Bekr bin ebî's-Selc
Kitabu ebî Ali Muhammed bin Vahhab
Kitabu ebi'l-Kasım el-Belhî¹³³
Kitabu ebî Müslim bin Muhammed
Kitabu Ebîbekr bin el-İhşîd
Kitabu'l-Medhal ilâ Tefsîri'l-Kur'an-İbnu'l-İmam el-Mısırî.¹³⁴
Kitabu Tefsir-Hasan el-Basrî¹³⁵
Kitabu Tefsiri'l-Kur'an-Dırar bin Amr¹³⁶
Kitabu Tefsiri'l-Kur'an-Kasım bin Halil ed-Dımeşkî¹³⁷
Kitabu Tefsiri'l-Kur'an-Muhammed bin Hasan bin Ahmet el-Kummî¹³⁸
Kitabu Tefsiri Kul Hüvellahu Ehad-Hallâc¹³⁹

B-Meâni'l-Kur'an Türü Eserler

İbn Nedim, Meâni'l-Kur'an¹⁴⁰ türü aşağıdaki yirmi yedi tefsiri ve müelliflerini eserinde zikretmektedir:

-
- 131) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 442.
132) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 436. Eser, "Camîu'l-Beyan an Te'vili'l-Kur'ân" başlığıyla çeşitli yayınevleri tarafından neşredilmiştir. thk., Ahmet Muhammed Şakir, Beyrut, Mevsuat'u'r-Risale, 2000.
133) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. I., s. 441.
134) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 52-53.
135) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 283. Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, C. I., s. 72.
136) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 299.
137) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 289.
138) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 371.
139) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 330.
140) Meâni'l-Kur'an, Kur'an ayetlerinin sözlük anlamı, etimoloji ve gramer gibi daha çok dil/lugat açısından tefsirini ele alan eserlerin genel ve ortak adını ifade etmektedir. Bu tür tefsir dalında, İslam'ın ilk üç asrında önemli eserler vücuda getirilmiştir. Özel, *Sözlük*, s. 104.

Kitabu Meâni'l-Kur'an-el-Kisâ¹⁴¹

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ahfeş¹⁴²

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ruâsî

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Yunus b. Hubeyb

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Müberred

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Kutrub¹⁴³

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ferrâ¹⁴⁴

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebû Ubeyde

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebû Feyd

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebû Muhammed

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Mufassal b. Seleme

Kitabu Meâni'l-Kur'an(İşârât)-İbn Keysân

Kitabu Meâni'l-Kur'an-İbnu'l-Enbârî

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Zeccâc¹⁴⁵

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Halef en-Nahvî

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Sa'leb¹⁴⁶

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebû Muaz Fadl

Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebu'l-Minhâl

Kitabu Ziyâu'l-Kulûb min Meâni'l-Kur'an ve Gaîbuhu ve Müşkiluhu-Mufassal bin Seleme

Kitabu't-Tavassut beyne Sa'leb ve'l-Ahfeş fî'l-Meânî-İbnu Deresteveyh¹⁴⁷

Kitabu Riyâzati'l-Elsine fî İ'râbi'l-Kur'an ve Meânîh-Ebubekir bin Eşte

Kitabu ebi'l-Hasen Ali bin İsa bin Davud bin Cerrah el-Vezîr fî Meani'l-Kur'ani ve tefsiruhu ve müşkiluhu.¹⁴⁸

141) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730. Söz konusu eser İsa Şehhate İsa tarafından tahkik edilmiş ve 1998'de Kahire'de Daru'l-Kabba yayınevi tarafından neşredilmiştir.

142) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730. Söz konusu eser Beyrut'ta 2003 yılında Dr. Abdülemir Muhammed Emin el-Verd tarafından tahkik edilmiş ve Alemu'l-Kütüb yayınevinde neşredilmiştir.

143) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730.

144) Eser, matbu halde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Eserin orijinal adı "Tefsiru Müşkili İ'rabi'l-Kur'ân ve Meanih"dir. Daru'l-Kütubi'l-İlmiye, Beyrut, 2002.

145) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730. Eser pek çok defa çeşitli yayınevlerince neşredilmiş ve şu an yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Daru'l-Hadis, Kahire, 2003.

146) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730.

147) Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730.

148) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 54.

- Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebân b.n Tağlib¹⁴⁹
Kitabu Meâni'l-Kur'an-İbnu'l-Hayyât¹⁵⁰
Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebu'l-Hüseyn el-Hazzâz¹⁵¹
Kitabu Meâni'l-Kur'an-Ebû Ubeyd¹⁵²
Kitabu Meâni'l-Kur'an-el-Ca'd Muhammed bin Osman¹⁵³

III. Tefsirin Kullandığı İlimlere Dair Yazılan Eserler

İbn Nedim, tefsir ilminin kullandığı klasik ilimlere¹⁵⁴ dair oldukça önemli ve bir o kadar çok fazla sayıda kaynak sunmaktadır. Özellikle dil bilimlerinden sarf-iştikak, nahiv, belâğat, sözlük/lügat; naklî ilimlerden hadis, siyer ve tarih sahasında telif edilmiş ve kendisine ulaşmış olan yüzlerce eseri müellifleriyle birlikte zikretmiştir. **Fihrist**, bu yönüyle de tefsir sahasının önemli bir kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

VI. Kur'an Tefsiri sahasında Telif Edilen Muhtelif Eserler

İbn Nedim, tefsirle alakalı olarak muhtelif türde yazılmış eserlerden de bahsetmektedir. Bu eserlerin her birini ayrı ayrı başlıklar altında değil de, tümünü müstakil bir başlık altında vermeyi uygun gördük.

- Kitabu Cevâbâtî'l-Kur'an-İbnu Uyeyne
Kitabu'l-Elifât fi'l-Kur'an-er-Rummânî
Kitabu'l-İ'câzi'l-Kur'an-er-Rummânî¹⁵⁵
Kitabu'l-Envâr fi İlmi'l-Kur'an-Ebubekir bin Maskem¹⁵⁶

149) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 367.

150) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 130; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730.

151) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 132.

152) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 113; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünun*, C. II., s. 1730.

153) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 131.

154) Tefsir ilmi, Kur'an cümlelerini açıklarken, bazı ilimlerden yararlanmaktadır. Bu ilimler, büyük oranda nakil kaynaklı ve dil bilim çerçevesinde toplanabilecek türden ilimlerdir. Bunlardan dil bilimleri temel olarak en başta Kur'an olmak üzere dîni kaynakları doğru anlamak amacıyla yönelik olarak geliştirilmiştir. Kur'an'ın yanı sıra bütün diğer dîni metinleri anlamak için bu bilimlere ihtiyaç vardır. Zira bütün bu söz konusu metinler Arapça idi ve Arapça'nın bütün inceliklerini bilmek gerekmektedir. Ayrıca Kur'an'ı anlamak için onun indiği dönemi anlatan her türlü habere ihtiyaç olduğu için erken dönemlerde söz konusu bilgilerin kayıtları tutulmaya başlanmış ve konularına göre tasnif edilmişlerdir. Bunlardan biri olan Hadis ilmi, tefsirin kullanılmaktan vazgeçmeyeceği bir ilim olmuştur. Diğer taraftan Hz. Peygamberin hayatını ele alan Siyer ilimi de Kur'an'ı anlamada kullanılacak bilgileri bizlere sunmuştur. Çünkü sîret, vahyin elçisinin ve Kur'an'ın ilk muhataplarının hayatını anlatmaktadır. Ayrıca tarih ilmine dair yazılan eserler de benzer bir amaç için tefsirde kullanılabilen kaynaklardır. Paçacı, *Kur'an ve Hadis İlimleri*, s. 26.

155) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 101.

156) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 52.

Kitabu Bismillahirrahmenirrahîm-Benû Hammâd el-Mevâsile¹⁵⁷

Kitab fî Bismillahirrahmenirrahîm-Ali bin Abdulaziz ed-Devlâbî¹⁵⁸

Kitabu Ba'zı mâ Hâlefe fihî eş-Şâfiyyu el-İrakiyyune fî Ahkâmi'l-Kur'an-Ali b. Musa el-Kummî¹⁵⁹

Kitab fî Te'vîli'l-Kur'an-el-Muâfi en-Nehrevânî¹⁶⁰

Kitab fî'l-Kur'an mâ Hüve-Nazzâm¹⁶¹

Kitab Karâni'l-Kur'an ve'l-Furkan-Hallâc¹⁶²

Kitab mâ Hâtebe Allahu bihî Halkah-Berkî¹⁶³

Kitabu Mecmûi Kırâati Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib. El-Celûdî¹⁶⁴

Naklu'l-Kur'an- ibnu'l-İhşîd¹⁶⁵

Kitabu Nevâdiri'd-Tefsir-Mukatil bin Süleyman¹⁶⁶

Kitabu Nevâdiri'd-Tefsir-Ali bin İbrahim bin Haşim¹⁶⁷

Kitabu Âyi'l-Kur'an-Câhız¹⁶⁸

Kitabu'l-Ebvâb fî'l-Kur'an-Nakkâş¹⁶⁹

Kitabu Eczâi'l-Kur'an ve A'şârahû ve Esbâuhû ve Ayâtuh-Halife bin Hayât¹⁷⁰

Kitabu Ahbâri'l-Kur'an-İsa el-Murdâr¹⁷¹

Kitabu Kavariu'l-Kur'an-Ebû Zeyd el-Belhî¹⁷²

Kitabu İhtiyârî'l-Kur'an-Ali bin İbrahim bin Hişam¹⁷³

157) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 327.

158) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 386.

159) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 350.

160) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 388.

161) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 288.

162) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 330.

163) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 369.

164) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 184.

165) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 304.

166) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 312.

167) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57.

168) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 295.

169) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 52.

170) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 382.

171) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 289.

172) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 223.

173) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 396.

Esbâu'l-Kur'an-Hamza¹⁷⁴

Kitabu Ashabi'l-Kehf-İbnu'l-Kelbî¹⁷⁵

Kitabu Emsâli'l-Kur'an-Cüneyd bin Muhammed bin el-Cüneyd¹⁷⁶

Kitabu't-Tenzîl-Ali bin el-Medfînî¹⁷⁷

Kitabu't-Tenzîl-el-Ayyâşî¹⁷⁸

Kitabu't-Tavassut beyne'l-Ahfeş ve Sa'leb fî Meâni'l-Kur'an-İbn Deresteveyh¹⁷⁹

Kitabu Huccâci'l-Kur'an-İsmail bin İshak¹⁸⁰

Kitabu'l-Hurûf fî Maâni'l-Kur'an ilâ Tâhâ-el-Müberred¹⁸¹

Kitabu Hurûfi'l-Maânî-İbrahim bin Sa'dân¹⁸²

Kitabu Hurûfi'l-Kur'an-Half el-Bezzâz¹⁸³

Sonuç

Fihrist, Kur'an ilimleri, tefsir ve tefsire yardımcı ilimlere dair azımsanamayacak ölçüde kaynak ismi zikretmektedir. İslam'ın ilk üç yüz yıllık ilmî birikimi olarak üç yüz ellinin üzerinde Kur'an ilimleri ve tefsire dair kaleme alınan eserler bizlere İslam medeniyetinin sadece ekonomik, siyasi ve askeri yönden değil, aynı zamanda ilmi yönden de ciddi bir sıçrama yaptığını göstermektedir. Özellikle ve sadece Kur'an sahasında bu kadar çok eserin yazılması, Müslümanların kendi kutsal kitaplarını anlamaya ne kadar istekli olduklarını da göstermektedir. Sadece bir kitabı anlamaya yönelik bu kadar sayıda eserin ilk üç asırda meydana getirilmiş olması ciddi bir ilmi faaliyetin gerçekleştiğini göstermesi açısından önemli ve gerçekten takdirle karşılanması gereken bir harekettir. Bu yönüyle günümüz Kur'an araştırmacılarının bu hakikatten çıkarabileceği pek çok dersler vardır.

Müellifin eseri, tefsire dair verdiği kitap isimlerini zikretmesi yönüyle kendi döneminde geçmişle gelecek arasında adeta bir köprü vazifesi görmüştür ve ilmî bütünlüğün devamlılığını sağlamıştır.

174) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 57.

175) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 154.

176) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 323.

177) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 381.

178) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 334.

179) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 100.

180) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 340.

181) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 93.

182) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 126.

183) İbn Nedim, *Fihrist*, s. 58.

Diğer taraftan, İbn Nedim'in eserinde isimlerini zikrettiği çalışmaların pek çoğunun hala nerede olduğu konusunda herhangi bir malumatımız yoktur. Bu konuda günümüz Kur'an araştırmacılarına büyük görevler düşmektedir. Onların, özellikle içerisinde yazma eserleri barındıran kütüphanelerde, söz konusu çalışmaların izlerini sürmeleri, onları tespit etmeleri ve ilim dünyasına kazandırmaları oldukça elzem hale gelmiştir.

Son olarak, müellifin büyük bir özveriyle derleyip bizlere sunduğu bu kıymetli eserin tefsir tarihi araştırmalarında ilk müracaat edilmesi gereken mühim bir kaynak olduğu aşikardır. Dolayısıyla ilim adamlarının Fihrist'ten yararlanmalarının, daha olgun çalışmaların meydana gelmesinin zeminini hazırlayacağı muhakkaktır

Kaynakça

- Abdurrahman Çetin, Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi, Dergah yay., İstanbul, 1982.
- Katip Çelebi, Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kutubi ve'l-Fünun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- İbn Nedim, el-Fihrist, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 2010.
- İsmail Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, TDV. Yay., Ankara, 1997.
- İsmail bin Amr el-Mukrî, Kitabu'l-Lugâti'l-Kur'an, thk.: Salahaddin Müncid, Kahire, 1365.
- Mehmet Paçacı ve Diğerleri, Kur'an ve Hadis İlimleri, Ankuzem Yay., Ankara, 2009.
- Muhammed Fuad Sezgin, Tarihu't-Turasi'l-Arabi, Riyad, Vizaretü't-Talimi'l-Ali, 1991.
- Mustafa Özel, Tefsir Terimleri Sözlüğü, Kayıhan Yay., İstanbul, 2006.
- Mehmet Soysaldı, Kur'ân'ı Anlama Metodolijisi, Fecr Yay., Ankara, 2001.
- Subhi Salih, Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an, Dersiâdet, İstanbul, trs.
- Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu, Araştırma Yayınları, Ankara, 2015.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1997.